

ÂFÂK MECMUASI VE DİZİNİ

Nuran Özlük*

Özet: Bu çalışmada Türk edebiyatının bir devresi olan Tanzimat döneminde yayımlanan ve bu dönemin önemli temsilcilerinden biri kabul edilen Muallim Naci'nin de yazar kadrosu içinde yer aldığı *Âfâk* mecmuasını tanıtmak, sistematik dizini yapılarak edebiyat tarihi çalışmalarına kaynak oluşturmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Âfâk*, Muallim Naci, Tanzimat dönemi, süreli yayım, dergi.

THE ÂFÂK MAGAZINE AND ITS INDEX

Abstract: In this study, to introduce *Afak* magazine that was published during Tanzimat Period (one of the periods of the Turkish literature), including one of the most important representatives of this period as its writers Muallim Naci by making systematical research for literature studies is aimed.

Keywords: *Âfâk*, Muallim Naci, Tanzimat Period, periodical, review.

Tanzimat edebiyatı içerisinde özellikle 1880'den sonra görülme-ye başlanan eski-yeni tartışmalarının *Talim-i Edebiyat* ile alevlendiği (*Talim-i Edebiyat* tartışmalarının birinci devresi içerisindeki ilk yazı 29 Eylül 1882, son yazı 24 Kasım 1882'de *Tercüman-ı Hakikat*'te yayımlanır ve bu devre yaklaşık iki aylık bir süreyi kapsar.)¹ dönemin sonlarına doğru ilk sayısı yayımlanan ve 20 Zilhicce 1299-23 Cema-ziyelevvel 1300 (2 Kasım 1882-1 Nisan 1883)² tarihleri arasında neşredilen 7 sayı sonunda kapanan *Âfâk* mecmuası, dönemin ünlü simularından bilhassa Muallim Naci'nin tahrir heyeti içerisinde bulunması bakımından önem arz etmektedir.

1881-1882'de Cezayir, Bahr-ı Sefid Valiliğine tayin edilen Said Paşa ile birlikte Sakız Adası'nda bulunan Muallim Naci,³ mecmua-nın neşrine bir müddet oradan iştirak etmiştir.

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Mezunu.

1. sayıda "Maarif Nezâretinin ruhsatıyla", 2. sayıdan itibaren "Maarif Nezâretinin 636 numaralı ve 1 Muharrem 1300 tarihli ruhsatnamesiyle" yayın hayatına başlayan, "Siyasiyattan başka her şeyden bahsedeceği ve cüz cüz" neşrolunacağı bildirilen derginin her sayısının başında;

*Her fikr-i şûledârdan evrâk alır cilâ
Âfâka her sitâre verir başka bir safâ*

beyti yer almıştır. Derginin 1-2. sayıları 10 gün, 2-3. sayıları 26 gün, 3-4. sayıları 5 gün, 4-5 sayıları 52 gün arayla çıkarılırken son 3 sayısında ayda bir neşredilmesine gayret edilmiştir.⁴

Âfâk'ın ilk iki sayısı Bâbiâli civarındaki Ebussuud Caddesi 72 numaralı Mahmud Bey'in matbaasında basılırken 3. sayıda nüshaları daha muntazam çıkarmak ümidiyle matbaayı değiştirdikleri belirtilir ve dergi, Çakmakçılar Yokuşu'nda Agopyan Hanı'nda numara 13'te bulunan Matbaa-i Aramyan'da tab edilir. Kısa ömürlü olmasına rağmen dergi 3. kez matbaa değiştirir ve 5. sayıdan itibaren Matbaa-i Osmaniye'de basılır.

Derginin dağıtım merkezi Bâbiâli Caddesi'ndeki Arakel Efendi'nin 47 numaralı kütüphanesidir ve fiyatı 3 kuruştur.

Mecmuanın ilk sayısında tahrir heyeti tarafından yazılan "Mukaddime"de münşiyane söz yerine sade yolda yazılan şeyleri sevdikleri, dergiyi umuma hizmet etmek için tesis ettikleri, kullandıkları dilin lisan-ı zaman olacağı; sade, güzel elbise-i kâtibane giyinmiş bir efendinin başına mükellef bir tac-ı keyânî giydirmek kabilinden olarak böyle bir mecmuaya -ellerinden gelse bile- Vey-sîyâne bir mukaddime yazmanın gerekli olmadığı, içeriğinde istifade olunacak konuların bulunacağı, şayet rağbet görmezlerse diğer pek çok arkadaşları gibi vera-yı perde-i hafâya pek kolay çekilebilecekleri dile getirilir ve yazı şu cümle ile sona erer: "Pek kavi olarak ümit ettiğimiz vehle mazhar-ı rağbet ve muavenet olur isek ne büyük iftihar!.." ⁵

Mecmuanın adını alışı Tevfik Rıza ve "cahil bir şık" arasında geçen muhavere şeklinde anlatılmıştır. Muhatabı Tevfik Rıza'ya neden "menba-ı maarif", "sahra-yı marifet" gibi tumturaklı bir ad değil de Âfâk'ı seçtiklerini, yoksa bu isimlerin akıllarına mı gelmediğini sorduğunda Tevfik Rıza; akıllarına geldiğini, sabahlara kadar bu konuyla meşgul olduklarını, kamuslar karıştırdıklarını, sonrasında

Muallim Naci'nin bulduğu *Âfâk*'ı hepsinin tercih ettiğini ve bu namın alkışlarla kabul edildiğini söyler.⁶

Âfâk'ın 1. sayısında muharrirlerin isimleri metinlerin sonunda yer alırken 2. sayıda kaleme alınan imzasız yazıda insanın bir eseri okuduğu zaman ilk olarak sahibini merak ettiği, uzun yazılarda sayfaları çevirmek zorunda kaldığı, buna hacet bırakmamak için imzaların yazıların başına alınacağı, sırasıyla birden fazla metni bulunan yazarların isimlerinin yalnızca ilkinde bulunacağı bildirilmiştir.⁷

Derginin imtiyaz sahibi, A. Kâmil Efendi'dir. 7 sayı boyunca derginin tahrir heyetinde bulunan isimler Muallim Naci, Mehmed Şükrü, Tevfik Rıza, Mehmed Nadir'dir.

Derginin muhtevasını oluşturan edebî yazılar "Edebiyat" başlığı altında bazen imzasız bazen de Muallim Naci imzasıyla derginin sayfalarında yer almıştır. Naci, bu kısımda kendi eserlerine yer verirken Perni, Victor Hugo gibi Fransız şair ve yazarlarından da tercüme yapmıştır. Bununla birlikte Muallim Naci "dergiye edebî istikametini veren ikaz ve tenkitleri"⁸ ile de ön planda yer almıştır.

Tevfik Rıza, "Cümel-i Hikemiyye" serlevhasıyla Fénelon, La Bruyère, Jean Jacques Rousseau gibi Batılı mütefekkirlerden, Mehmed Şükrü "Cümel-i Hikemiyye-i İslâmiye" başlığı altında Hz. Ömer, Farabî, Zemahşerî gibi İslâm ve Doğu'nun önemli isimlerinden tercüme yapmıştır.

Tevfik Rıza aynı zamanda yumurta, istiridye gibi konularla derginin daha çok fennî kısmını vücuda getirirken Mehmed Şükrü hem tarih hem de tabii ilimlere derginin sayfalarında yer vermiştir.

Mehmed Nadir, Denis Papen'in tercüme-i hâlini seri şekilde yayımlamanın yanında daha çok sosyal konulara değinmiş ve ağırlıklı olarak tercüme yapmıştır. Dergide Denis Papin dışında imzasız neşredilen bir diğer tecüme-i hâl ise Farabî'nindir.

Ayrıca Fénelon, Herder, Parni, Duclos, Tyer, Lamartine, Musset gibi Batılı mütefekkirlerin yazıları da tercüme edilerek dergide yayımlanmıştır.

Derginin daimî kadrosu içinde yer almayan Mehmed Nesib 2. sayıya gönderdiği "İmza" başlıklı yazısında yazıların sahibine ait imzalarda nokta kullanılmamasının doğru olmadığını, isminin ilk veya son harflerini gösterenleri nokta kullanmayanlardan daha mânâsız bulunduğunu, isminin yalnız ilk harfini kullanmayı da beğenmediğini söyler.⁹ Tevfik Rıza, bu konudaki görüşlerin bir kısmına katılır, bir kısmını ise reddeder.¹⁰

Mehmed Nesib dışında dergide yazısı yayımlanan devrin diğer isimleri: Hersekli Ârif Hikmet, Nusred Ali Han, Ahmed Münif Bey, Celâl Bey, E. Nâzım, Malik, M. Reşid, Sırrı Paşa, M. Nuri'dir.

Dergi, döneminde övgülere mazhar olmuştur. Örneğin 3. sayıda Abdüllatif Fecri'nin derginin yazar kadrosu ve içeriği ile ilgili met-hiyelerini içeren tebriknamesinde "Mukaddime"de yer alan dergi-nin rağbet görmemesi gibi tereddütlere gerek olmadığını söyler.¹¹ 5. sayıda Trabzon Valisi Sırrı Paşa'nın "Âfâk'ın Heyet-i Muhtereme-i Tahriiyesine" başlıklı yazısında mecmuayı Abdüllatif Fecri gibi över.¹² Ancak dergi 2 sayı sonra yani 7. sayı yayımlandıktan sonra matbuat âleminden çekilir.

Askeriye, kadın ve çocuk dergileri dışında *Âfâk*'ın yayımlandığı 1299 (1882)-1300 (1883) tarihleri arasında neşredilen edebî dergiler-den *Manzara-i İrfan* (1882-1882) 2 sayı, *Mecmua-i Âsâr* 12 sayı, *Mecmua-i Fünun* (1883-1883) 1 sayı çıkarıldıktan sonra çeşitli sebepler-den dolayı kapanmış/kapatılmıştır. Sözü geçen ve benzeri yanında uzun soluklu dergiler de söz konusudur. Örneğin yayın hayatına *Âfâk*'tan birkaç sene önce başlayan *Mecmua-i Ebuzziya* 1880-1912 ta-rihleri arasında 159 sayı çıkmıştır.¹³

1883'te (*Âfâk*'ın yayın hayatından çekildiği yıl) Muallim Naci'nin İstanbul'a gelerek Ahmed Midhat Efendi'nin yayımladığı *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde sanat eserlerini teşvik ve tenkit maksadıyla¹⁴ edebiyat sütununu idare etmeye başlaması ve me-saisini ağırlıklı olarak burada harcaması belki de derginin kapan-mış sebepleri arasındadır.

Âfâk mecmuası, kısa ömürlü olmasına rağmen dönemin sosyal ve kültürel hayatını yansıtmaya itibarıyla önemli bir yayın organıdır. Bu bakımdan derginin sistematik dizini edebiyat tarihi araştı-rmalarına katkı sağlayacağı ümidiyle aşağıda verilmiştir.

ÂFÂK'IN DİZİNİ

Numara: 1, 20 Zilhicce 1299 (2 Kasım 1882)

- ✓ Heyet-i Tahriyye, "Mukaddime", s. 1-2.
- ✓ (İmzasız), "Sakız'dan Mektub", s. 2-4.
- ✓ Perni, (çev. Muallim Naci), "Mealın Tercüme: Mersiye", s. 4-6.
- ✓ T. Rıza, "Cümel-i Hikemiyye", s. 6-8.
- ✓ T. Rıza, "Yumurmanın Havass-ı Mi'deviyyesi ve Suret-i Muha-fazası", s. 8-10.

- ✓ Mehmed Şükrü, "İhtilafat-ı Tevârihiyye: Ebu'l-Feda Tarihinden", s. 10-13.
- ✓ Mehmed Şükrü, "İbn-i Sinan'ın Manzum Nasayih-i Hikemiyyesi", s. 13-14.
- ✓ Mehmed Şükrü, "Mevcudat-ı Uzviye", s. 15.
- ✓ Mehmed Nadir, "Bir Makale-i Hikemiyye: Cemiyet-i Hükema: Mukaddime", s. 16-20.
- ✓ (İmzasız), (çev. Mehmed Nadir), "Teracim-i Ahvâl: Denis Papin", s. 20-24.
- ✓ T. Rıza, "Tarih-i Tabiiden: İstiridyeler", s. 24-29.
- ✓ (İmzasız), "Edebiyat", s. 29-31.
- ✓ (İmzasız), "Letâif: Muhavere", s. 32.

Numara: 2, 1 Muharrem 1300 (12 Kasım 1882)

- ✓ (İmzasız), "Bir Fikrimiz", s. 33-34.
- ✓ Muallim Naci, "Edebiyat Victor Hugo: Bir Küçük Çocuğun Kabri Üzerinde Muharrerdir", (Şiir), s. 34-36.
- ✓ Margaret, (çev. Muallim Naci), "Bir Mektubcuk", s. 36.
- ✓ Muallim Naci, "Birinci Cüzde Münderiç Sakız Mektubunun Cevabı", s. 36-38.
- ✓ Muallim Naci, "Devlet-i Abbasiye'nin Müessisi Olan Meşhur Ebu Müslim Horasanî'nin Bir Sözü", s. 38.
- ✓ Muallim Naci, "Edebiyat", s. 38-39.
- ✓ Mehmed Nesib, "Varaka: İmza", s. 40-41.
- ✓ Abdüllatif Fecri, "Tebriknâme", s. 41-42.
- ✓ Âfâk, "Tebriknâme'ye Cevab", s. 42.
- ✓ Mehmed Şükrü, "Mevcudât-ı Uzviye", s. 43-45.
- ✓ Mehmed Şükrü, "İhtilafât-ı Tevârihiyye: Ebu'l-Fida Tarihinden (Mabad-Son)", s. 45-47.
- ✓ Mehmed Şükrü, "Edebiyat", s. 47-48.
- ✓ Tefvik Rıza, "Cümel-i Hikemiyye", s. 48-49.
- ✓ "İdane-i Âlicenabâne: Franklin'in Bir Mektubu", (çev. Tefvik Rıza), s. 49-50.
- ✓ Tefvik Rıza, "Garib Bir Hakaret", 50-54.
- ✓ Tefvik Rıza, "Seyahatin Tesirât-ı Hasenesi", s. 54-55.
- ✓ (İmzasız), (çev. K. Y.), "Ölüm ve Oburluk", s. 55-56.
- ✓ (İmzasız), (çev. Mehmed Nadir), "Teracim-i Ahvâl: Denis Papin" (Mabad), s. 56-59.

- ✓ Mehmed Nadir, "Gayret-i Ciddiyye", s. 59-63.
- ✓ Tefvik Rıza, "Letâif", s. 63-64.

Numara: 3, 27 Muharrem 1300 (8 Aralık 1882)

- ✓ Muallim Naci, "Edebiyat: Tevhid", (Şiir), s. 65-70.
- ✓ Nusred Ali Han, "Bir Manzume", s. 70.
- ✓ Mehmed Şükrü, "Cümel-i Hikemiyye-i İslâmiyye", s. 71-72.
- ✓ Mehmed Şükrü, "Ekalim-i Tabiyye", s. 72-75.
- ✓ Tefvik Rıza, "Cümel-i Hikemiyye", s. 75-76.
- ✓ Herder, (çev. Mehmed Şükrü), "Üç Dost", s. 76-77.
- ✓ Duclos, (çev. Mehmed Şükrü), "Uluvv-i Cenaba Bir Misal", s. 77-78.
- ✓ Mehmed Şükrü, "Hiddetli", s. 78-82.
- ✓ M. Nadir, "Kuvve-i Mihanikiyye", s. 82-88.
- ✓ M. Nadir, "Gayret-i Ciddiyye (Mabad-Son)", s. 88-90.
- ✓ M. Nadir, "Köpekte Sadakat", s. 90-91.
- ✓ M. Nadir, "Bir Fıkra-i Edebiyye", s. 91-92.
- ✓ (İmzasız), (çev. M. Nadir), "Denis Papin (Mabad)", s. 92-95.
- ✓ Gönderen: Ahmed Münif Bey, "Kadınlar Hakkında Bazı Meşahirin Sözüleri", s. 95-96.

Numara: 4, 3 Safer 1300 (14 Aralık 1882)

- ✓ Hersekli Ârif Hikmet, "Edebiyat: Hasbihâl", (Şiir), s. 97-99.
- ✓ Celâl Bey, "Gazel", s. 99-100.
- ✓ (İmzasız), (çev. E. Nâzım), "Yaprak", (Şiir), s. 100-101.
- ✓ Âfâk, "E. Nâzım Hakkında", s. 101.
- ✓ Muallim Naci, "Letâif", s. 102-103.
- ✓ Muallim Naci, "Püsküllü Belâ!", s. 103-107.
- ✓ Mehmed Şükrü, "Sular", s. 107-110.
- ✓ Mehmed Şükrü, "İbni Kemal Paşa'nın Meratib-i Fukaha Başlıklı Makalesinin Tercümesi", s. 110-113.
- ✓ Mehmet Şükrü, "Cümel-i Hikemiyye-i İslâmiyye", s. 113-114.
- ✓ Tefvik Rıza, "İmza Unvanlı Varakaya Cevab", s. 115-117.
- ✓ Tefvik Rıza, "Cümel-i Hikemiyye", s. 117-118.
- ✓ Tyer, (çev. Tefvik Rıza), "Çalışmak", s. 118-120.
- ✓ Madam Lamber, "İnziva", s. 120-121.
- ✓ M. Nadir, "Mukaddes Bir Elma", s. 122-128.

Numara: 5, 25 Rebiyülevvel 1300 (8 Şubat 1883)

- ✓ Sırrı Paşa, "Âfâk'ın Heyet-i Muhtereme-i Tahririyyesine", s. 129-130.
- ✓ Âfâk, "Sırrı Paşa'ya Cevab", s. 131.
- ✓ Sırrı Paşa, "Fıraknâme", (Şiir), s. 131-132.
- ✓ E. Nâzım, "Varaka: Âfâk Heyet-i Tahririyyesine: Muhabere'ye Mukaddimecik", s. 132-138.
- ✓ Malik, "Varaka: Kalem Hakkında Birkaç Söz", s. 138-139.
- ✓ M. Reşid, "Varaka", s. 139-140.
- ✓ Muallim Naci, "Zeval-i Âşk", s. 141-147.
- ✓ Muallim Naci, "Şam-ı Garibân", (Şiir), s. 147-150.
- ✓ Alfred de Musset, "Komşumun Perdesi", s. 150-151.
- ✓ Mehmed Şükrü, "İmam-ı Şafî'nin Bir Kasidesi", s. 151-152.
- ✓ Mehmed Şükrü, "Eazım-ı Hükema-yı İslâmiyye'den Farabî: Tercüme-i Hâl", s. 152-154.
- ✓ Tefvik Rıza, "Bir Muhavere", s. 154-157.
- ✓ Tefvik Rıza, "Cümel-i Hikemiyye", s. 157-158.
- ✓ Tefvik Rıza, "Cehalet ile Sefalet", s. 158-160.

Numara: 6, 25 Rebiyülayir 1300 (5 Mart 1883)

- ✓ (İmzasız), (çev. Feyzi Efendi), "Şeref-i Hayata Dair Amerikalılar Tarafından Tertip Olunmuş Bir Manzume", s. 261-262.
- ✓ M. Nuri, "Aynen Varaka: İşret", s. 262-265.
- ✓ E. Nâzım, "Muhaberenin Mabadı: Mektub", s. 265-270.
- ✓ Muallim Naci, "Kebuter", (Şiir), s. 270-275.
- ✓ Mehmed Şükrü, "Hakim Farabî'nin Müellefâtı Fihristi", s. 275-277.
- ✓ Tefvik Rıza, "Cümel-i Hikemiyye", s. 277-278.
- ✓ Fénelon, (çev. Tefvik Rıza), "İki Tilki", s. 278-280.
- ✓ Tefvik Rıza, "Cehalet ile Sefalet (Mabad)", s. 280-282.
- ✓ Lamartine, (çev. M. Nadir), "Mevt", s. 283-285.
- ✓ (İmzasız), (çev. M. Nadir), "Denis Papin (Mabad)", s. 286-292.

Numara: 7, 23 Cemaziyelevvel 1300 (1 Nisan 1883)

- ✓ Muallim Naci, "Dereden Tepeden", (Şiir), s. 293-297.
- ✓ Feyzi Efendi, "Nevzemin Bir Gazel", s. 297.
- ✓ Mehmed Şükrü, "Cümel-i Hikemiyye-i İslâmiyye", s. 298-2301.

- ✓ Mehmed Şükrü, "Cevv yahut Hava-yı Muhit", s. 302-304.
- ✓ Tefvik Rıza, "Cümel-i Hikemiyye", s. 304-306.
- ✓ Tefvik Rıza, "Âdât-ı Sakîme ve Efkâr-ı Batılanın Tesirât-ı Vahimesi", s. 306-313.
- ✓ M. Nadir, "Ümîd", s. 313-320.
- ✓ M. Nadir, "Saint Louis'nin Adaleti", s. 320-321.
- ✓ Fénelon, (çev. M. Nadir), "Saint Louis'nin Oğluna Mektup", s. 321-323.
- ✓ (İmzasız), (çev. M. Nadir), "Denis Papin (Son)", s. 323-324.

DİPNOTLAR

- ¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Kâzım Yetiş, *Talim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1996.
- ² Yücel Dağlı-Cumhure Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, c. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 256-257.
- ³ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Tür Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 595.
- ⁴ Derginin 5. sayısı 160. sayfada biterken 6. sayısı 261'den başlatılmış, son iki sayıda bu şekilde numaralandırılmaya devam edilmiştir.
- ⁵ Heyet-i Tahririyye, "Mukaddime", *Âfâk*, S. 1, 20 Zilhicce 1299 (2 Kasım 1882), s. 1-2.
- ⁶ Tefvik Rıza, "Bir Muhavere", *Âfâk*, S. 5, 25 Rebiyülevvel 1300 (3 Şubat 1883), s. 154-155.
- ⁷ İmzasız, "Bir Fikrimiz", *Âfâk*, S. 2, 1 Muharrem 1330 (12 Kasım 1882), s. 33-34.
- ⁸ Orhan Okay, "Âfâk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul, s. 396-397.
- ⁹ Mehmed Nesib, "İmza", *Âfâk*, S. 2, 1 Muharrem 1330 (12 Kasım 1882), s. 40-41.
- ¹⁰ Tefvik Rıza, "İmza Unvanlı Varakaya Cevab", *Âfâk*, S. 4, 3 Sefer 1330 (14 Aralık 1882), s. 115-117.
- ¹¹ Abdüllatif Fecri, "Tebriknâme", *Âfâk*, S. 2, 1 Muharrem 1330 (12 Kasım 1882), s. 41-42.
- ¹² Sırrı Paşa, "Âfâk'ın Heyet-i Muhtereme-i Tahririyyesine", *Âfâk*, S. 5, 25 Rebiyülevvel 1330 (3 Şubat 1883), s. 129-130.
- ¹³ M. Orhan Bayrak, *Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü*, Küll Yayınları, İstanbul, 1994, s. 85-86.
- ¹⁴ Fevziye Abdullah Tansel, "Naci", *İslâm Ansiklopedisi*, c. IX, MEB Devlet Kitapları, 2001, s. 16.

KAYNAKÇA

- Abdüllatif Fecri, "Tebriknâme", *Âfâk*, S. 2, 1 Muharrem 1330 (12 Kasım 1882).
- Bayrak, M. Orhan, *Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü*, Küll Yayınları, İstanbul, 1994.
- Dağlı, Yücel-Üçer, Cumhure, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, c. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Heyet-i Tahririyye, "Mukaddime", *Âfâk*, S. 1, 20 Zilhicce 1299 (2 Kasım 1882).
- İmzasız, "Bir Fikrimiz", *Âfâk*, S. 2, 1 Muharrem 1330 (12 Kasım 1882).
- Mehmed Nesib, "İmza", *Âfâk*, S. 2, 1 Muharrem 1330 (12 Kasım 1882).
- Okay, Orhan, "Âfâk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul.
- Sırrı Paşa, "Âfâk'ın Heyet-i Muhtereme-i Tahririyyesine", *Âfâk*, S. 5, 25 Rebiyülevvel 1330 (3 Şubat 1883).
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19. Asır Tür Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1997.
- Tansel, Fevziye Abdullah, "Naci", *İslâm Ansiklopedisi*, c. IX, MEB Devlet Kitapları, 2001.
- Tefvik Rıza, "Bir Muhavere", *Âfâk*, S. 5, 25 Rebiyülevvel 1300 (3 Şubat 1883).
-, "İmza Unvanlı Varakaya Cevab", *Âfâk*, S. 4, 3 Sefer 1330 (14 Aralık 1882).
- Yetiş, Kâzım, *Talim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sahasında Getirdiği Yenilikler*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1996.